

Г. О. Пашикевич

(Київ)

ПАЛЕОЕТНОБОТАНІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧАСУ ТА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

В статті аналізуються знахідки палеоетноботанічних матеріалів (обвуглені зернівки та насіння) на поселеннях давньоруського часу на території України. Виділено палеоетноботанічний комплекс (ПБК) Давньої Русі, який складався з жита посівного, голозерних пшениць, проса звичайного, плівчастого ячменю, вівса посівного (зернові), гороху, сочевиці (бобові), конопель, льону (технічні культури).

Ключові слова: палеоетноботанічні дослідження, палеоетноботанічний комплекс (ПБК), Давня Русь, злакові культури.

Свідчення про заняття землеробством у Давній Русі та середньовіччі є в літописах, текстах давніх авторів, юридичних документах. Вивчення давнього землеробства ґрунтувалося довгий час саме на них та на археологічних матеріалах, що відбивають аграрну діяльність. Відомості про культурні рослини не були підкріплені професійними визначеннями. Наприклад, часто в літописах XII—XIII ст. зустрічається слово «жито». Вживалась ця назва по відношенню до хлібних злаків взагалі, тобто не тільки до жита, а й до пшениці, ячменю. У зверненні князя Святослава Ольговича Чернігівського до Юрія Довгорукого (1152 р.): «а сяко еси волость мою погубил, а жита еси около города потравил». При нападі на Переяславль у 1142 р. Ігор Ольгович «много пакости створища, села пожгоша и жита попасоша» (цит. за В.П. Левашовою, с. 59). Вона ж відзначила (с. 50): «Под житом в письменных источниках подразумевают различные виды зерновых культур» (Левашова 1956).

З «Житія Феодосія Печерського» відомо, що монахи Києво-Печерського монастиря за виручку від продажу своїх виробів купували жито. На таке використання слова «жито» звернув увагу відомий у XIX ст. етнограф С.В. Максимов. У

книзі «Куль хлеба» читаємо (с. 78): «Хлеба эти в своих местах (где их много) настоящими именами не называются, а слынут под общим прозвищем жита. На юге, по черноземным местам, житом называют рожь, за рекой Волгой к Сибири всякое яровое зерно **жито (и греча, и пшеница, и ячмень, и овес)**; на севере по Волге и Архангельской губернии жито — только один ячмень, а в Твери и по верхней Волге это только яровая рожь, как уже и сказано» (Максимов 1985).

Встановити, які ж то були зернові культури, «розшифрувати» літописне «жито», виділивши серед цієї узагальнюючої назви ячмінь, пшеницю, просо, овес, разом з їх видовою або популяційною приналежністю, дають можливість палеоетноботанічні матеріали¹. Найчастіше це — обвуглені зернівки та насіння або відбитки їх на глиняному посуді і в обмазці жител. Саме вони є об'єктивними свідками, і з появою таких матеріалів відбувся якісний стрибок у вивченні давнього землеробства. Перші такі «розшифровки» зробила молдавський палеоетноботанік З.В. Янушевич. Вивчаючи давньоруські матеріали вона встановила наявність серед решток Райковецького городища та городища Ізяславль не просто пшениці, а голозерної пшениці двох видів, визначила також популяції, до яких належать зернівки ячменю (Янушевич 1976, с. 86, 124).

Довгий час в археологічній літературі при описі знахідок рослин протиставлялись полба

1. З іншого боку, відомості про ті чи інші рослини, в деяких випадках, можуть надати тільки літописи. Наприклад, про вирощування капусти, редьки, моркви. Ці дворічні рослини утворюють насіння на другий рік, до того ж воно неістівне, отже знайти його у викопному стані практично неможливо.

і пшениця. Полба — це теж пшениця, тільки пшениця не голозерна, а плівчаста, а саме пшениця двозернянка (*Triticum dicoscon*). До полб відносять ще одну плівчасту пшеницю — пшеницю спельту (*Triticum spelta*). Слово «пшениця» вживали частіше до пшениці, та не плівчастої, а голозерної. Голозерні і плівчасті пшениці відрізняються між собою морфологічними ознаками і мають різні агробіологічні характеристики, тобто потребують різних умов для вирощування, збирання, обробки збраного збіжжя, його використання. Масова поява голозерних пшениць на території України, які замінили примітивні плівчасті пшениці, відбулась саме за часів Давньої Русі. Зміни в асортименті вирощуваних рослин свідчать про значні техніко-економічні досягнення.

Залишки обуглених рослинних решток у матеріалах Давньої Русі досить значні, що, безумовно, пов'язано з великою кількістю пожеж під час монголо-татарської навали. У північних і північно-західних частинах відомо біля 40 пунктів з обугленим зерном (Кирьянов 1969; Кирьянова 1992, Чернецов, Куза, Кирьянова 1985). У південних районах у свій час В.Й. Довженок нарахував 13 пунктів (Довженок 1961). Зараз їх кількість значно збільшилась. На жаль, дослідник обмежувався простим переліком рослин. На сучасному рівні знань знахідки зерен потребують обов'язкової вказівки видової назви рослини.

В Інституті археології НАНУ з появою у 70-х роках ХХ ст. такого наукового напрямку як палеоетноботанічні дослідження з'явилась можливість вивчити ті колекції обуглених рослинних решток, що зберігаються у фондах Інституту археології, Державного Ермітажу, а також отримати нові матеріали під час польових робіт. Збільшенню кількості викопних матеріалів сприяло використання під час розкопок так званої флотації, тобто промивки вмісту культурних шарів.

Палеоетноботанічні дані періоду Давньої Русі на території України отримано на цей час для таких пунктів: міста Київ, Чернігів, малі міста Юр'їв (сучасна Біла Церква), Воїнь, Чучин, літописний Угровськ, городища Райки, Городище, Новотроїцьке, Іван, Колодяжин, Чорнівка, Недобоївці, поселення Березанка, Шестовиця, Григорівка, давньоруські поселення літописної Овруцької волості (сучасна Житомирська область): Овруч, Городець, Норинськ, Листвин, Нагоряни, Прибитки (Янушевич 1976, с. 13, 86, 89; Пашкевич 1984, с. 94—96; 1988, с. 131—134; 1991; 1993, с. 87—91; 1998, с. 40—41; 2001, с. 184—187; Pashkevich 1991, р. 249—268; Пашкевич, Петрашенко 1982, с. 46—62; Петрашенко, Пашкевич 1992, с. 198—210; Беяева, Пашкевич 1990, с. 40—45; Пашкевич, Мазурик 2002; Михайлина, Пашкевич, Пивоваров 2007, с. 57—66; Пашкевич, Томашевський 2008, с. 61—72).

На території Києва археологічні роботи тривають більш як 100 років. Завдяки знайденим матеріалам є можливість скласти палеоетноботанічний комплекс (ПБК) Києва XI—XIII ст. (Методика ПБС і ПБК сформульована і апробована у роботі: Кравченко, Пашкевич 1985).

Вперше про знахідки обугленого зерна подав відомості В. Хвойко. М.К. Каргер посилається на щоденники дослідника, у яких говориться про знахідки обугленого зерна на розкопі VI садиби Петровського у 1907—1908 рр.: «Обгорелые зерна пшеницы» найдены в полуземлянке «на дне сгоревшей деревянной кадки» та «Обгоревшие зерна проса, высывавшиеся из деревянной кадочки», обнаружены в северо-восточном углу землянки» (Каргер 1953, с. 290).

Корчага, заповнена обгорілим зерном, була відкрита у 1938 р. під час роботи експедиції Інституту археології Академії Наук УРСР під керівництвом М.К. Каргера на схилі Михайлівської гори в «землянці-майстерні київського художника», XII—XIII ст. (Каргер 1945, с. 7—8). На думку дослідника, це було зерно пшениці. У 1949 році поруч було відкрито другу землянку, теж заповнену обгорілим зерном пшениці, проса, гороху та ін. У 1946 р. в одній з двох напівземлянок XII—XIII ст. при розкопках по вулиці В. Житомирська, 4 знайдено зернівки проса (Каргер 1953, с. 65—66). У 1986 р. до Інституту археології НАНУ з Державного Історичного музею, де зберігається зерно з розкопок М.К. Каргера, було передано зразки із «землянки-майстерні художника». Аналіз показав, що це зерно належить не пшениці, а жуту (*Secale cereale*). Серед жита були поодинокі зернівки ячменю плівчастого (*Hordeum vulgare*) та вівса (*Avena sativa*), змішані з насінням та зернівками сегетальних (тобто тих, що зустрічаються в посівах) бур'янів.

На території Михайлівського Золотоверхого монастиря зернівки пшениці все ж таки були знайдені, але вже через п'ятдесят років при розкопках 1997—1998 рр. Інститутом археології НАНУ під керівництвом Г.Ю. Івакіна (Івакін та ін. 1998, с. 79—80). Більш як 4 тисячі зернівок голозерної пшениці заповнювали яму № 5 з незначною домішкою зернівок плівчастих пшениць однозернянки та двозернянки, проса, вівса та насіння бобових — вики ервілії, сочевиці. Крім того, у 20 заглибленнях різного часу — від XI—XIII ст. до XVII—XVIII ст., та в спорудах 1 та 2 знайдено декілька грудок, утворених із спечених разом зернівок проса та жита. Серед них були також розсипчасті зернівки тих же злаків з невеликою домішкою зернівок пшениці м'якої (*Triticum aestivum s. l.*) (Пашкевич 1998, с. 40—41).

Знайдені зернівки пшениці мають варіації у розмірах. Можливо, що тут зберігались зернівки пшениці двох видів — пшениці м'якої (*Triticum aestivum s. l.*) та пшениці твердої (*Triticum*

durum). На думку палеоетноботаніків, розділити зернівки в обвугленому стані на два цих окремих види неможливо (van Zeist 1995, p. 198), як складно це зробити і на «живому» матеріалі. Тому, звичайно, таким викопним зернівкам дають подвійну назву *Triticum aestivo/durum* (Zohary, Hopf 1988, p. 46).

Таку ж узагальнюючу назву *Triticum aestivum s. l.* (s. l. = sensu lato, тобто, у широкому розумінні) для невеликих округлих зернівок голозерних пшениць запропонували палеоетноботаніки Європи. Сюди запропоновано включати наступні види: *Triticum vulgare* Vill., *T. compactum* Host, *T. vulgare antiquorum* Heer, *T. aestivum grex aestivo-compactum* Schiem. (Wasylikowa et al 1991, p. 209). Морфологічні ознаки зернівок цих пшениць в обвугленому стані дуже схожі, тому віднести їх до певного виду неможливо.

У ямі № 2 (розкопки 1998 р.) знаходилось тільки насіння бузини чорної (*Sambucus nigra*) у досить великій кількості — 3720 шт. (НА НАНУ 1997/103, с. 123—126).

Палеоетноботанічні дослідження виявили, що насіння бузини на території України найчастіше зустрічається в матеріалах розкопок давньогрецьких міст та Давньої Русі. У деяких випадках кількість насіння настільки велика, що можна з впевненістю говорити про спеціаль-

ній збір ягід бузини. Можливо, що і прислів'я: «На городі бузина, а в Києві — дядько» виникло не випадково. Ягоди бузини вживають у їжу, готуючи з них желе, киселі, компоти, начинку для пирогів. Відома також лікарська дія не тільки ягід, а й кори, листя, квітів. Сік із ягід є добрим фарбником червоного та фіолетового кольорів, його додають у яблучні вина.

Крім уже згаданої знахідки, маємо ще насіння бузини (75 шт.) у заповненні розкопу № 1 по Десятинному провулку № 5 (матеріал 14 ст.), знайдене у 1977 році під час роботи Київської експедиції Інституту археології НАНУ під керівництвом С.Р. Кілієвич.

На території «міста Ярослава» значні палеоетноботанічні матеріали виявлено під час розкопок Старокиївської експедиції під керівництвом І.І. Мовчана (див. табл. 1 та детальну інформацію у польових звітах НА ІА НАН України).

Перші об'єктивні дані про вирощування на території України *гречки* отримано також завдяки палеоетноботанічним дослідженням. У 1994 році на території Києво-Печерського історико-культурного заповідника розкопками музейного об'єднання «Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник» (керівник С.О. Балакін) було відкрито вигрібну яму першої половини XVI ст. (Балакін

Таблиця 1. Знахідки обвугленого зерна з розкопок стародавнього Києва (xxx — переважаюча кількість; xx — друге місце за кількістю; x — третє місце за кількістю; + — незначна домішка).

Місце знахідки	Рослина, назва						
	Пшениця (<i>Triticum aestivum</i>)	Жито (<i>Secale cereale</i>)	Ячмінь (<i>Hordeum vulgare</i>)	Просо (<i>Panicum miliaceum</i>)	Овес (<i>Avena sativa</i>)	Інші зернові	Бобові
Михайлівський Золотоверхий монастир:							
Споруда 1		xxx		xxx			
Споруда 2	x			xxx			
Яма 5	xxx	x					
7 об'єктів 1998 р.	x	x		x			
Десятинна, в. 1/3							
Яма 1		x					
Яма 5	+	xx		x		+	+
Яма 5, II-ий шар		x			x	+	+
Житомирська, 2							
Яма 1	x	xx	x			+	+
Яма 2		xx	x	x		+	+
Яма 3		xxx				+	
Рильський пр., 4							
Житло 2	xx					+	
Горілий шар		xxx	x	x	xx		+
Под печі 2		xxx					
Яма 2	x						
Десятинна церква							
		xxx					

1994/127). Серед сміття різного походження знайдені зернівки культурних рослин — пшениці, проса, кісточка винограду, насіння бузини, кісточка терену та три кісточка персика. Розкопки продовжено у 1997 році на цій же території і знайдено декілька обвуглених грудок, утворених із щільно спечених зернівок *гречки*.

Отже, серед матеріалів з розкопок на території Києва періоду XI—XIII ст. найчастіше зустрічаються зернівки **жита**, потім — **проса**, на третьому місці — зернівки **голозерної пшениці**. До списку культурних рослин, які були відомі мешканцям міста, входили із зернових ще ячмінь пльвчастий, овес, з бобових — горох та сочевиця, з технічних культур — льон (табл. 1). Знахідки насіння малини, бузини, кісточок вишень, сливи, терену, винограду є безпосередніми свідченнями вживання у їжу цих рослин і підтвердженням існування садів та виноградників на території та в околицях міста.

Серед палеоетноботанічних матеріалів, відкритих на давньоруських землях Чернігівщини, також переважну більшість складають зернівки жита. Переважають зернівки жита у знахідках з розкопок валу дитинця в м. Чернігові (XII—XIII ст.) (розкопки В.П. Коваленка): біля завалу кладки, біля жорна, у заповненні горщика, у вушці замка та в ямах № 77, 103, 104. Домішок до зернівок жита складають зернівки пшениці голозерної та пшениці двозернянки. Доповнюють список зернівки проса, спечені у грудки, та насіння бобових рослин, перш за все, гороху посівного і сочевиці, а ще насіння конопель (*Cannabis sativa*) (Пашкевич 1993, с. 100). Велику кількість насіння конопель (більше 400 насінин) знайшла О.Є. Черненко у споруді 28, XIII ст. під час розкопок валу у 2006 р. Тут же було декілька грудок із спечених у щільну масу насінин льону (*Linum usitatissimum*). На одній із грудок залишилися шматочки тканини. Жито переважало і в середньовічних знахідках XV—XVI ст. (розкопки 2006 р., керівник О.Є. Черненко). У ямі 5 знаходилась мідна посудина з соломинами і зернівками жита. Зерна, зібрані з окислу на великих металевих предметах, теж належать житю. У матеріалах XIII ст. з розкопок Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря теж переважає жито (розкопки О.Є. Черненко). Доповнюють список знахідки зернівок пшениці голозерної, проса та насіння льону.

Розкопками Чернігівської археологічної експедиції у 1992 році на території «окольного міста» Чернігова в будівлі XV ст. знайдено горщик з насінням гороху (357 горошин).

Палеоетноботанічний комплекс (ПБК) городища доби Київської Русі Шестовиця на Чернігівщині встановлено за результатами багаторічних досліджень (розкопки О.П. Моці, В.П. Коваленка). У його складі — голозерна пшениця, на другому місці (за кількістю знахідок) — жито, на третьому — ячмінь пльвчастий.

Велику кількість зернівок (біля 5000 зернівок) пшениці голозерної знайдено у 2006 році на розкопі 14. Доповнюють список зернівки двох пльвчастих пшениць — пшениці двозернянки і пшениці однозернянки, а також вівса посівного, проса та насіння сочевиці.

Ще одне поселення з Чернігівщини, а саме — Овраменків Круг, що біля с. Березанка (XI—XIII ст.), має своєрідний склад рослинних решток, який значно відрізняється від типового давньоруського (Веремейчик, Пашкевич 2004, с. 273, 278). Найбільшу кількість (40%) обвуглених зернівок складають зернівки трьох пльвчастих пшениць — пшениці однозернянки (*Triticum monococcum*), пшениці двозернянки (*Triticum dicoccon*) та пшениці спельти (*Triticum spelta*). Останні дві мають тут перевагу. Майже вдвічі менше (23 %) зернівок голозерної пшениці. Ячмінь пльвчастий та жито знайдені майже порівну (16,7 та 19 %). Звичайно ж в ПБС Давньої Русі переважають голозерні пшениці та жито з домішкою ячменю пльвчастого та подекуди вівса посівного. О. Веремейчик вважає, що причина такого складу зернівок полягає в строкатості населення селища. Вона встановила, що на поселенні жили вихідці з південного сходу і, очевидно, вони принесли з собою в Середнє Подесення традиції вирощування нетипових для цього району зернових культур, а саме пльвчастих пшениць.

Пльвчасті пшениці відомі як «надійні» зернові культури, тобто такі, що легко пристосовуються до ґрунтових та кліматичних умов. Деяко раніше, у VIII—X ст., в деяких місцевостях пльвчасті пшениці переважали. Так, на поселенні Монастирок у зерновій ямі № 15 знайдено біля 20 кг обвугленого зерна пшениці двозернянки з невеликою домішкою спельти (Пашкевич 1988, с. 131). Спельта знайдена у великій кількості в матеріалах з напівземлянки № 11 Новотроїцького городища (VIII—X ст.). Її зернівки складають 50 % по відношенню до зернівок інших злаків (Пашкевич, Петрашенко 1982, с. 49, 52—53). Саме для періоду з VIII по XII ст. характерний дуже нестійкий клімат із значною кількістю аномалій (посухи, пожежі, повені) при високому рівні сонячної активності (Турманіна 1976, с. 127—129).

Та вже починаючи з XIII ст., як показують палеоетноботанічні дослідження давньоруських матеріалів території України, переважає у більшості ПБС жито, подекуди поступаючись голозерним пшеницям.

Так, у знахідках з давньоруського міста Юр'єва переважають зернівки голозерних пшениць. Знайдені тут також жито та проса. У 1978 р. під час роботи експедиції Інституту археології АН УРСР під керівництвом Р.С. Орлова у житлі біля жорен в розкопі 1 знайдено 850 мл зернівок голозерної пшениці з поодинокими зернівками інших культурних рослин. У 1980 р. знайдені запечені у грудки зернівки

проса та світло-жовта маса з лусок проса (Пашкевич 1984, с. 94—96). Втім, у другому об'єкті переважало жито. Його зернівки (300 мл) з поодинокими зернівками пшениці голозерної, проса, вівса, насіння гороху та маку посівного (*Papaver somniferum*) знайдено у 1998 році під час розкопок Білоцерківським археологічним музеєм під керівництвом О.В. Сиволапа котловану на розі вул. Гагаріна та Нечуя-Левицького в об'єкті № 12 (XI—XVIII ст.).

У західних районах спостерігається переважання жита. В межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра, згідно з матеріалами з городищ Чорнівка та Недобоївці, на першому місці серед знахідок стоїть жито, на другому місці в обох городищах — зернівки ячменю пльвчастого (Пашкевич 2003, с. 221; Михайлина, Пашкевич, Пивоваров 2007, с. 64).

При розкопках давньоруського городища 12—13 ст. (літописний Угровськ) біля села Новогузьке Любомльського району Волинської області (розкопки Ю. Мазурика) було виявлено біля 5 л. обвуглених зернівок, серед яких 60 % належить зернівкам вівса посівного (*Avena sativa*). Зернівки жита складають 17,2 %, зернівки ячменю пльвчастого — 14,5 %. Інші зернові: просо, пшениця м'яка, пшениця двозернянка, пшениця однозернянка — представлені зовсім незначною кількістю (Пашкевич, Мазурик 2002, с. 143—144).

Перевага вівса у цій знахідці очікувана. Адже овес — рослина помірному клімату, добре почуватися на супіщаних, суглинистих та глинистих ґрунтах. Завдяки таким властивостям посіви вівса на території України були переважно у більш вологих областях Полісся та заходу лісостепової зони. Значні знахідки вівса в давньоруських матеріалах інших районів пов'язані з соціально-історичною специфікою. Так, на пам'ятці Чучин — фортеці з лінії Дніпровської оборони, — переважають овес посівний, льон та конопілі. Osteологічні матеріали виявили на цій пам'ятці велику кількість кісток коней (Беляєва, Пашкевич 1990, с. 45). У Середній Наддніпрянщині овес знайдено ще на поселенні Григорівка. Його зернівками була заповнена яма-овин, віднесена до 12 ст. (Петрашенко, Пашкевич 1992, с. 202—203). Цікаво, що на пам'ятках лісової частини території Давньої Русі знахідки вівса у післямонгольський період зростають більше ніж у 2,5 рази (Кирьянова 1992, с. 17—26).

Дослідження Овруцькою експедицією Інституту археології НАНУ в 1996—2002 роках давньоруських пам'яток Городець, Листвин, Прибитки, Норинськ, Нагоряни, Овруч (керівник А.П. Томашевський) дозволили отримати палеоетноботанічний комплекс (ПБК) Овруцького кряжу — ядра заселення давньоруської Овруцької волості. Тут спостерігається строкатість у складах ПБС, що, можливо, пов'язано з нерівномірністю дослідження поселень та випадковістю

знахідок. У ПБС городища Листвин абсолютну перевагу мають зернівки вівса посівного, на селищі Городець переважало просо звичайне, в ПБС з Норинська головним було жито звичайне, в Овручі — ячмінь пльвчастий, на поселенні Прибитки 1 — пшениця голозерна та жито.

У ПБК Овруцького кряжу переважають у наступній послідовності: зернівки вівса посівного, проса звичайного, жита посівного, пшениці голозерної, ячменю пльвчастого. До злакових культур ще слід додати зернівки пльвчастих пшениць — однозернянки та двозернянки, ячменю голозерного. Їх знахідки дуже незначні, тому важко сказати, чи були ці культури в посівах. Можливо, що вони лише засмічували посіви інших зернових культур. Бобові рослини представлені насінням гороху та сочевиці (переважає). Знайдено ще поодинокі насіння льону культурного та винограду культурного. Якщо льон відповідно до кліматичних умов району міг бути серед вирощуваних рослин, то кісточка винограду культурного безумовно потрапила до культурного шару внаслідок торгівельних зв'язків.

Отже, палеоетноботанічний комплекс (ПБК) Давньої Русі складався (перераховано у порядку зменшення) з жита посівного, голозерних пшениць, проса звичайного, пльвчастого ячменю, вівса посівного, серед бобових — гороху, сочевиці, з технічних — конопель, льону. Перевагу мали жито, просо та голозерні пшениці. За масовістю та кількістю знахідок найбільше значення належить зернівкам жита. Та в окремих районах переважали або голозерні пшениці, або просо, що, можливо, пояснюється випадковістю знахідок, певними ґрунтовими умовами або певним хронологічним ризиком.

Голозерні пшениці найбільш поширені в посівах на наш час по всьому світу (90% посівів). На території України вони, починаючи з кінця І тисячоліття, поступово займають провідне місце і в масовій кількості з'являються у часи Давньої Русі (Пашкевич 1988, с. 172). До появи голозерних пшениць на території України перевагу мали давні пльвчасті пшениці — однозернянка, двозернянка та спельта. Ці пшениці були в посівах з неоліту, тобто з часу приходу сюди перших землеробських племен (Пашкевич 1991, с. 17—22). Агробіологічні особливості голозерних пшениць більш сприятливі, ніж пшениць пльвчастих. Вони стійкі до полягання, вирощують їх як яровими, так і озимими, на відміну від переважно ярових пльвчастих пшениць. Зернівки легко звільнюються від пльвок і не вимагають таких великих зусиль, які необхідні при обмолочуванні пльвчастих пшениць. Зернівки голозерних пшениць мають невеликі розміри та більш заокруглу форму, ніж зернівки пльвчастих пшениць, завдяки чому вихід борошна з них більший, а висівок — менший. Для них також потрібен менший об'єм тари для зберігання чи транспортування.

Дослідники вважають, що заміна плівчастих пшениць голозерними та збільшення посівів пшениці голозерної і жита є свідченням підвищення техніки обробітку ґрунту, а саме — появою залізних наконечників. Змінились і знаряддя збору збіжжя (поява залізного серпа). Невеликі осередки плівчастих пшениць, як пшениць «надійних», залишались у місцях несприятливих ґрунтових та кліматичних умов (наприклад, гірські райони).

Жито мало велике значення у давньоруський час по всій території Давньої Русі і подекуди домінувало в асортименті, що, ймовірно, у значній мірі пов'язано з кліматичними змінами. Численні дані свідчать про те, що в період від IV—V ст. по XV ст. зростає зволоженість у Європі, в тому числі і на території України. За даними, зібраними Г.І. Швецем з давньоруських літописів, особливо багатководними були X—XIII ст. (Швец, 1978). Збільшення вологості призвело до змін у розташуванні поселень. Відбувається вихід на вододіли та розселення у басейнах малих річок, що пов'язано із заміною орного фонду, а саме необхідністю засвоєння важких для оранки суглинків та чорноземів вододілів. Жито вважається культурою з високими пристосувальними можливостями, невибагливою до якості ґрунтів, рослиною — піонером, що використовується при посівах на нових землях. Для вирощування потребує опадів у межах 600—700 мм. Найбільш зимостійке серед інших зернових культур, менше потребує тепла, ніж пшениця, при проростанні. На думку М.І. Вавілова, жито як культура походить з бур'яну, що засмічував посіви ячменю та голозерних пшениць у Передній Азії. Найперші свідчення вирощування жита походять з Центральної Анатолії. У горах воно, як більш зимостійке, замінювало пшеницю. Теж саме відбувалось при просування його з Південно-Західної Азії у північніші райони Європи.

Назва цієї рослини пішла від латинської назви «siligo», тобто «selecto» — вибирати. Здавна її вибирали з посівів пшениці або ячменю як злісний бур'ян.

М.І. Вавілов під час своєї подорожі до Південно-Західної Азії відзначив, що там немає культури жита: «Ее нет в посевах в Туркестане, Индии, Иране, Афганистане, Китае. Но везде в Юго-Западной Азии рожь встречается в посевах ячменя и пшеницы как сорное растение... В работе «О происхождении ржи» (Вавилов, 1917) я доказываю, что культурная рожь возникла из ржи — сорняка в Ю-З. Азии, и мне представляется не лишено вероятности, что горы Памира с их убогой старой культурой были одним из начальных очагов культуры ржи» (Вавилов 1987, с. 23).

Поширенню жита в Європі сприяло також більш часте використання озимих посівів. Виділившись із засмічувача полів на рубежі н. е. в окрему культуру, ця рослина до XIII ст.

зайняла одне з провідних місць серед зернових. Поступово збільшення культивування жита привело до того, що цей злак перетворився із супутньої культури плівчастої пшениці і ячменю в одну з домінуючих культур.

Отже, біологічні особливості голозерних пшениць та жита сприяли їх виходу у головні зернові культури за часів Давньої Русі. Озимі та ярові посіви цих культур давали додатковий продукт. Цьому ж сприяло засвоєння нових земель, отримання додаткового орного фонду. Відомі на наш час дані показують, що асортимент, який склався за часів Давньої Русі, проіснував тривалий час — до XIX ст. Сприяли цьому і кліматичні умови. Останнє тисячоліття деякими дослідниками називається «малою льодовиковою епохою» з двома фазами — XIII—XV ст. та XVII—XIX ст. Вологість повітря була в цей час вища за сучасну, а температура на 2—3°C нижча (Кренке и др. 1989).

Незважаючи на існуючий на наш час обсяг палеоетноботанічних матеріалів давньоруського часу, бажано продовжувати його накопичувати.

Подальше накопичення даних у результаті розширення територіальних та хронологічних меж у комплексі з археологічними джерелами дозволить отримати вагоме статистичне обґрунтування висновків та конкретизувати їх.

Балакин С.А. Отчет об археологических исследованиях на территории Киево-Печерского историко-культурного заповедника в 1994 году // НА ИА НАН Украины. — 1994/127.

Беляева С.О., Пашкевич Г.О. Зернове господарство Середнього Подніпров'я X—XVI ст. // Археологія. — 1990. — № 3. — С. 37—47.

Вавилов Н.И. Происхождение и география культурных растений. — Л., 1987. — 440 с.

Веремейчик О., Пашкевич Г. Своєрідність давньоруського поселення в урочищі Овраменків Круг // Археологічні дослідження Львівського університету. — 2004. — Вип. 7. — С. 270—281.

Довженко В.Й. Землеробство Давньої Русі. — К.: Наукова думка, 1961. — 267 с.

Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Козюба В.К., Поляков С.С., Чміль Л.В. Дослідження Михайлівського Золотоверхого монастиря та прилеглих площ у 1998 р. // АБУ 1997—1998 рр.. — К.: Інститут археології НАНУ, 1998. — С. 79—80.

Каргер М.К. Древний Киев // По следам древних культур. Древняя Русь. — М.: Гос. Изд-во культурно-просв. литературы, 1953. — С. 35—74.

Каргер М.К. Древний Киев. — М.; Л.: Изд. АН СССР, 1958. — 574 с.

Каргер М.К. Землянка-мастерская киевского художника XIII века // КСИИМК. — 1945. — Вып. XI. — С. 5—15.

Кирьянов А.В. История земледелия Новгородской земли X—XV вв. // МИА. — 1959. — № 65. — С. 306—362.

Кирьянова Н.А. Сельскохозяйственные культуры и системы земледелия в лесной зоне Руси XI—XV вв. — М., 1992. — 162 с.

Кравченко Н.М., Пашкевич Г.А. Некоторые проблемы методики палеоботанических исследований /по материалам Обуховской территориальной группы памятников I тыс. н. э. // Археология и методы ис-

- торических реконструкций. — К.: Наукова думка, 1985. — С. 177—190.
- Кренке А.Н., Золотокрылин А.Н., Попова В.В., Чернавская М.М. Реконструкция динамик увлажнения и температуры воздуха за исторический период (по природным показателям) // Палеоклиматы позднеледниковья и голоцена. — М., 1989. — С. 34—38.
- Левашова В.Л. Сельское хозяйство // Очерки по истории русской деревни X—XIII вв. — М., 1956. — С. 19—105.
- Максимов С. Куль хлеба и его похождения. — СПб., 1873 (перевидання 1985 р.). — М.: Молодая гвардия, 1985. — 240 с.
- Михайліна Л.П., Пашкевич Г.О., Пивоваров С.В. Рільництво слов'яно-руського населення межиріччя верхнього Пруту та середнього Дністра // Археологія. — 2007. — № 2. — С. 57—66.
- Мовчан І.І., Боровський Я.С., Гончар В.М., Сиром'ятников О.К. Дослідження по провулку Рильському, 4 в Києві у 1997 році // АБУ 1997—1998 рр. — К.: Інститут археології НАНУ, 1998 — С. 31—33.
- Науковий звіт № 1997/103 про архітектурно-археологічні дослідження комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві у 1996—1997 рр. — К., 1998. — С. 123—126.
- Пашкевич Г., Мазурик Ю. Результати палеоетноботанічного дослідження матеріалів з розкопок городища біля с. Новогрузьке // Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть. Матеріали X Наукової історико-краєзнавчої конференції. — Луцьк, 2002. — С. 143—144.
- Пашкевич Г.А. Находки культурных растений из раскопок летописного Юрьева // Древнерусский город. Материалы Всесоюзной археологической конференции, посвященной 1500-летию г. Киева. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 94—96.
- Пашкевич Г.А. Палеоботанический анализ злаков // В кн.: Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. — К.: Наукова думка, 1988. — С. 131—134.
- Пашкевич Г.А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины. Древняя Русь. Каталог. Препринт. — К., 1991. — 45 с.
- Пашкевич Г.А. Палеоэтноботанические находки на Черниговщине // Слово'яни і Русь у науковій спадщині Д.Я. Самоквасова. — Чернігів: Сіверянська думка, 1993 — С. 99—100.
- Пашкевич Г.О. Палеоботанічні дослідження Києва // АБУ 1997—1998 рр. — К.: Інститут археології НАНУ, 1998 — С. 40—41.
- Пашкевич Г.О. Палеоетноботанічні дослідження 2002 року // АБУ 2001—2002 рр. Збірка наукових праць. — К., 2003. — Вип. 5. — С. 220—221.
- Пашкевич Г.О., Петрашенко В.О. Землеробство і скотарство в Середньому Подніпров'ї в VIII—X ст. // Археологія. — 1982. — № 41. — С. 46—62.
- Пашкевич Г.О., Томашевський А.П. Палеоботанічний комплекс давньоруської Овруцької волості // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Збірка наукових праць. — Коростень, 2008. — Т. 2. — С. 59—73.
- Петрашенко В. А., Пашкевич Г. А. К изучению земледелия Руси по материалам поселения у с. Григоровка на Среднем Днепре // СА. — 1992. — № 1. — С. 198—210.
- Турманина В.И. Развитие ландшафтов Восточной Европы как показатель ритмических изменений природы в прошлом // Ритмика природных явлений. — Ленинград, 1976. — С. 127—129.
- Чернецов А.В., Куза А.В., Кирьянова Н.А. Земледелие и промыслы // Древняя Русь. Город, замок, село. — М., 1985. — С. 219—242.
- Швецъ Г.І. Водність Дніпра. — К.: Наукова думка, 1978. — 84 с.
- Янушевич З.В. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям. — Кипинев: Изд. Штиинца, 1976. — 202 с.
- Pashkevich G. A. The palaeoethnobotanical examination of cultivated plants of the Old Russian state // Palaeoethnobotany and archaeology. International Work — Group for Palaeoethnobotany. 8th Symposium, Nitra — Nove Vozokany, 1991. — P. 249—268.
- Zohary D., Hopf M. Domestication of plants in the Old World. — Oxford, 1988. — 250 p.
- Wasylikowa K., Cărciumaru M., Hajnalová E., Hartyányi P., Pashkevich G. & Yanushevich Z. East-Central Europe // Progress in the Old World palaeoethnobotany. A retrospective view on occasion of 20 years of International Work Group for Palaeoethnobotany, eds. W. Van Zeist, K. Wasylikowa, K.-E. Behre. A.A. Balkema / Rotterdam / Brookfield, 1991. — P. 207—239.

Г. А. Пашкевич

ПАЛЕОЭТНОБОТАНИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ДРЕВНЕРУССКОГО ВРЕМЕНИ И СРЕДНЕВЕКОВЬЯ НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ

В статье анализируются находки палеоэтноботанических материалов на поселениях древнерусского времени на территории Украины. Установлен палеоэтноботанический комплекс (ПБК) древнерусского времени в пределах территории Украины. Исходя из него, можно говорить о составе выращивавшихся культурных растений. Преобладающими зерновыми культурами были рожь, голозерные пшеницы, просо. Меньшее значение имели, очевидно, ячмень пленчатый, овес посевной. Возделывались в некоторых местах пленчатые пшеницы — двузернянка, спельта. Бобовые культуры — горох, чечевица — также были в составе выращивавшихся растений. В X—XIII вв. наибольшее распространение имели рожь и голозерные пшеницы, происходит переход к ним от пленчатых пшениц, хотя последние в некоторых местах (поселения Григоровка, Березанка) сохраняют свое доминирующее значение.

G. O. Pashkevich

PALAEOETHNOBOTANICAL RESEARCH OF OLD RUSSIAN TIME AND LATER MIDDLE AGES ON TERRITORY OF UKRAINE

Palaeoethnobotanical complex (PBK) of Old Russian time is established within the limits of territory of Ukraine. Proceeding from it is possible to speak about structure of cultivated plants. Prevailing grain crops were *Secale cereale*, *Triticum aestivum* s.l., millet. Smaller value had hulled barley *Hordeum vulgare*, *Avena sativa* and pulses *Pisum sativum*, *Lens culinaris*. Hulled wheats *Triticum dicoccon* and *Triticum spelta* were cultivated in some places (settlements Grigorivka, Berezanca). In structure of cultivated plants in X—XIII centuries were flax, hemp and opium poppy also. The greatest distribution had rye and naked wheats.